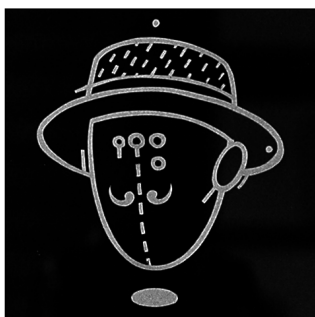

ERŐS VILMOS

I. TÓTH ZOLTÁN (1911–1956)

I. Tóth meglehetősen
harcosan szállt szembe
a sztálinista-
kommunista román
történész, M. Roller
szerkesztésében az idő
tájt megjelent és
Romániában széles
körben használt
történeti tankönyvek
dákorumán
mítoszaival...

Akét világháború közötti, illetve a második világháború utáni magyar történetírás jelentős egyénisége I. Tóth Zoltán,¹ aki száz évvel ezelőtt született a bánsági Versecen. Életrajzából érdemes felidézni fiatalkorát, a kolozsvári egyetemet, ahol kiváló román történészek is tanították, s ahol történelem-földrajz szakon végzett a harmincas években.² Ebben az időben is élénk társadalmi, szociológiai érdeklődés jellemezte, bekapcsolódott az Erdélyi Fiatalok tevékenységébe, azaz közelebbi kontaktusba került a romániai magyar népi mozgalommal, az évtized végén pedig ösztöndíjasként hosszabb időre Párizsba is eljutott. A negyvenes évek elején az Erdélyi Tudományos Intézet munkatársa lesz, majd 1942-től (ezen keresztül) a Teleki Pál Tudományos Intézetbe kerül. Itt számos cikket, recenziót jelentet meg az Intézet évkönyveiben és folyóiratában, a *Revue d'Histoire Comparée*-ben, gyakran vitatkozva a román történészekkel és feltétlenül osztva az Intézet németellenes, francia- és angolbarát orientációját.³ Valószínűleg itt kapcsolódott be a készülő, régen esedékes magyar történeti bibliográfia munkálataiba is, amelyek a háború után, sőt az ötvenes években is folytatódtak, s a régóta hiányzó, első részletes magyar történeti bibliográfia elkészüléséhez vezettek.⁴ A második világháború után I. Tóth egy ideig még a Teleki Intézet utódjaként működő Kelet-Európai Intézetben tevékenykedett (még a Teleki Intézet kiadásában jelent meg

A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

egyébként *Az erdélyi román nacionalizmus első százada* című nagyszabású monográfiája is, amely legjelentősebb művének tekinthető⁵). Ezzel egyidejűleg előadásokat tarthatott a budapesti egyetem bölcsészkarán, majd a Kelet-Európai Intézet utódjaként létrejött Magyar Történettudományi Intézetnek is munkatársa lett. Az 1950-es években oktatói és kutató munkája inkább az egyetemhez kötötte, ahol részt vett a Kelet-Európai Tanszék megszervezésében (itt a román történelemről adott elő), s számos későbbi neves történészünk mestere lett.⁶ Ebben a periódusban a történeti stúdiumok önálló karrá szerveződtek Történettudományi Kar néven, amelynek dékánja I. Tóth Zoltán lett. Ebben a minőségében vezette az egyetem delegációját is 1956 októberében, amikor is a korábban megfogalmazott követeléseket kívánták a pártközpont számára átnyújtani. Az intézményhez közeledve, az utcai harcokban halálos lövés érte, negyvenhat évesen tört derékba ezzel az ígéretesen bontakozó tudósi, professzori pályával.⁷

I. Tóth Zoltán történetírói életműve három területen hozott kiemelkedő eredményeket, amelyek a következők: részint a nemzetiségtörténeti (illetve ezzel összefüggésben a nemzettudat kérdéseit vizsgáló) kutatások, a „társadalomtörténeti” és az alsóbb társadalmi rétegek (a parasztság) szociális mozgalmával összefüggő kutatások (főként 1945 után), illetve az egyetemi és a Történettudományi Intézetben folytatott munkássága, amely átfogó szintézisekben (*Románia története, A kelet-európai országok története* című jegyzet szerkesztése), valamint szerkesztésekben (Kossuth-émlékkönyv, magyar történeti bibliográfia, Bălcescu-kötet stb.)⁸) nyilvánult meg.

I. Tóth Zoltán nemzetiségtörténeti kutatásainak természetesen szintén több vonulata van, de születéséből/neveltetéséből adódóan elsősorban a román–magyar viszony történeti alakulása foglalkoztatta, mindenekelőtt a 19. századra vonatkozóan, de alapvetően a kérdés teljes történetére áttekintése volt. Ebben a tekintetben fontos az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc nemzetiségi politikájának elemzése, különösen a román–magyar megegyezés lehetőségének a feszegetése, Kossuth és a nemzetiségi kérdés vizsgálata, a Szemere-kormány nemzetiségi politikájának a bemutatása vagy N. Bălcescu magyar forradalomhoz való viszonyának feldolgozása, illetve utóbbi teljes életművének megírása.⁹ Bălcescu egyébként I. Tóth Zoltán ilyen jellegű kutatásai egyfajta ikonjaként is tekinthető, hiszen több tanulmányt, illetve a román történetíró és politikus válogatott műveinek kiadását követően, I. Tóth halála után megjelent Bălcescúról írott átfogó monográfiája is, amely máig alapvető (sőt egyetlen) a magyar történeti irodalomban. I. Tóth egyik fő megállapítása a román történetíró-politikussal kapcsolatban az, hogy 1848–49 után a korábbi plebejus-demokrata elemekkel telített szociális reformról/forradalomról szóló nézeteit szinte teljesen feladta, s minden energiájával a nemzeti problematikára, azaz a román nemzeti egység megvalósítására összpontosított.¹⁰ A monográfia természetesen nem merül ki pusztán a sommás megállapításban, hiszen I. Tóth részletesen bemutatja Bălcescu fiatalkori társadalmi forradalmár működését, irodalmi-történetírói-publicisztikai tevékenységét, Kossuthtal és a magyarokkal való kiegyezési erőfeszítéseit, párizsi emigrációbeli hányattatásait is.¹¹

Mint szó volt róla, nemcsak 1848–49-cel foglalkozott a történész a nemzetiségi kérdést kutatva, hanem a dualizmus időszakának nemzetiségi politikájával/problematikájával is és persze – immár a teljes magyar történelemre kivetítve – a korábbi periódusokkal szintúgy, középpontban fő művével, a még a Teleki Intézet gondozásában, 1946-ban megjelent *Az erdélyi román nacionalizmus első százada* című kiváló monográfiával.¹² Ebben a már-már monumentálisnak is tekinthető könyvben a részben már a 17. század végén bimbózó, de teljes egészében a 18. században kibontakozó erdélyi román nemzetiségi mozgalom legfontosabb momentumait vizsgálja az első, de főként a második Diploma Leopoldinumtól kezdődően Pataki Jánoson és min-

denekelőtt Klein Incén, a Horia–Cioșca-felkelésen keresztül az erdélyi triász (Samuil Micu Klein, George Șincai, Petru Maior) működéséig, illetve az egész mozgalmat betetőző, 1791-es *Supplex Libellus Valachorum*ig. I. Tóth itteni fundamentális megállapításai közül kiemelhető, hogy az erdélyi román nemzetiségi öntudatosodásban kiemelkedő szerepe volt Klein Incének, aki a görög katolikus unió megvalósításával megteremtette a román ébredés, az önálló nemzetiségi/rendi elismertetés iránti igény alapjait. Rámutat a folyamatban a felvilágosodás alapvető szerepére is, valamint részletesen ábrázolja, hogy a vallási mozgalom a század folyamán, egy sajátos logikából adódóan miként ment át nemzetiségi/nemzeti mozgalomba, amely a jelzett triász működésében, illetve a *Supplex*ben tetőződött. Kiemelendő még, hogy az egész folyamatban I. Tóth külön figyelmet szentel a nemzettudat/nemzetfogalom alakulásának, ezen belül is az ezt sok szempontból kifejező történetírás/történeti szemlélet kérdéseinek, hiszen a nemzetépítés (az ilyen értelmű „inventing of tradition”¹³) folyamatában döntő jelentősége volt a humanista (erdélyi szász) hagyományra visszanyúló római eredet, azaz a dákoromán kontinuitás ekkor megalkotott mítoszának.¹⁴

Jelen sorok írójának egyébként is igen szembeszökő I. Tóth Zoltán erős historiográfiai érdeklődése. Ez már a jelzett Bălcescu-tanulmányokban is tetet ilt (hiszen ő is történetíró volt), másrészt a moldvai és havasalföldi krónikairódalom kérdésével foglalkozó tanulmányokban. Itt a vázolt nemzetiségi tudat kialakulásának (nem erdélyi) előzményeit vizsgálja, rámutatva, hogy Ureche, Miron Costin, illetve a fanarióta fejedelmek, Ș. Cantacuzino, de főképp D. Cantemir a római eredet bizonyításával alapvető szerepet játszottak a román nemzeti öntudat felébresztésében. De historiográfiai tanulmányai kiterjednek a Iorgával (illetve más román történészekkel) a székelyek román eredetéről folyó vitára, valamint egyéb kérdésekre, így Anonymus egyik perdöntő fejezetének példamutató, tüzetes elemzésére is. Utóbbiban mintaszerű filológiai apparátussal mutatja be, hogy a dákoromán kontinuitás egyik legfőbb hivatkozási pontja, Anonymus saját korát vetíti vissza Erdély birtokba vételének leírásában is, hiszen a Tőhötöm által legyőzött Gelou nem valami román/vlach államalakulat fejedelme, hanem magyar helynévből képzett, visszavetített személynév.¹⁵

I. Tóth Zoltán történeti tanulmányainak másik lényeges vonulatát a főként 1945 (pontosabban 1948) után előtérbe került, a 18–19. századi társadalmi mozgalmakat vizsgáló kutatásai jelentették.¹⁶ Legfontosabb ilyen irányú munkája a Kossuth-díjjal jutalmazott *Parasztmozgalmak az Erdélyi Érchegységben* című nagyszabású monográfiája,¹⁷ amely részletesen foglalkozik a Horia–Cioșca-felkelés, az 1819-es és az 1837-es paraszmozgalmak kérdéseivel, illetve mindennek egyfajta betetőzéseként a Varga Katalin-féle mozgalommal, amelyről (pontosabban Varga Katalinról) I. Tóth külön monográfiát is írt.¹⁸ I. Tóth ilyen jellegű munkáira jellemző, hogy – természetesen – sok vonatkozásban kénytelen volt engedni az uralkodó „mesternarratíva”, az osztályharcot és az osztályharc élesedését történeti érvekkel igazolni kívánó ideológia nyomásának. Ennek megfelelően munkáiban meglehetősen egyoldalúan és sematikusán ábrázolja az urbárium erdélyi bevezetésének problémáit, szüntelenül sugallva, hogy a parasztság helyzetének mindennemű változtatása, javítása kizárólag saját osztályharcának kikényszerített eredménye, a felülről, az állami hatalomtól (Mária Teréziától) kezdeményezett modernizációs, a parasztság életfeltételeit javító (sőt egyenesen a jobbágyrendszert megszüntetni kívánó) törekvések pusztán az uralkodó osztály önző hatalomföltésének taktikai és átmeneti, valamint egyébként is elszabotált eredményei. Mindebből következik, hogy a nemzet igazi hordozói kizárólag az alsóbb társadalmi rétegek (a nép), annak is a legszegényebb, nincstelen, tulajdon nélküli, zsellér rétegei, s ettől felfelé a gazdagabb, módosabb parasztok, a nemesek-földesurak és a hozzájuk kötődő papság (Șaguna) e mozgalmak árulói, akik miatt kudarcot vallottak e „demokratikus” törekvések.¹⁹ Hozzá kell tenni azon-

ban, hogy I. Tóth esetében e redukcionista séma (Prokruzstész-ágy) viszonylag kevés „vörös farok” közbeiktatásával jár, s talán hagyományos, a forrásokat sok tekintetben tiszteletben tartó, „polgári” indíttatásából adódóan ezek a munkái is rendkívül adatgazdagok, bizonyos összefüggésben új forrásbázison (urbáriumok stb.) épülnek fel.²⁰

I. Tóth életművének utolsó nagyobb vonulatát az egyetemi, illetve a Történettudományi Intézethez köthető, részben tudományszervező, szerkesztő és forráskiadó munkássága, részben egyetemi jegyzetei jelentik (utóbbi szintén a szerkesztés keretein belül). Igen fontos ebben az összefüggésben a Bálcescu-tanulmányok kiadása, a Kossuth Emlékkönyv szerkesztése, leginkább azonban a – mint már említettem, valószínűleg a Teleki Intézetben megkezdett – Magyar Történeti Bibliográfia elkészítése.²¹ Az egyetemi jegyzetek közül a később sok kiadást megért, *A kelet-európai országok története* című kötet szerkesztése fűződik a nevéhez, amelynek egyik részét, Románia történetét ő maga írta (erről adott elő az egyetemen is).²² Utóbbiban tág tere nyílt a korábbi tanulmányok eredményei hasznosításának, egy nagyobb/szélesebb történeti képbe való beillesztésének. Ebben természetesen ki kellett térnie például a román őstörténet kényes kérdéseire is, s igencsak bátor tettnek tekinthető, hogy I. Tóth meglehetősen harcosan szállt szembe a sztálinista-kommunista román történész, M. Roller szerkesztésében az idő tájt megjelent és Romániában széles körben használt történeti tankönyvek dákoromán mítoszaival, és sok pontban egy ma is helytálló, de mindenképpen „realisabb” román ős-, illetve eredettörténet fő vonalait vázolta fel.²³

Hogyan lehet összegezni a korábban kifejtettek alapján I. Tóth Zoltán történetírói oeuvre-jét?

Az ezzel kapcsolatos, persze nem éppen terjedelmes s inkább csak újabban terebélyesedő irodalom²⁴ szinte egyöntetűen kiemeli történetírásának (vagy egyes munkáinak) tárgyilagos, „mítoszok nélküli” jellegét, amely különösen a nemzetiségi-nemzeti kérdéssel összefüggő, elsődlegesen a román–magyar viszonyt elemző műveiben kap különös hangsúlyt. Teljes, tökéletes tárgyilagosságról (netán „objektivitásról”) természetesen ebben a vonatkozásban sem lehet beszélni, hiszen I. Tóth felfogására is jelentősen hatott az uralkodó diskurzus, amely egyik fő céljának tekintette a román történetírás elfogultságainak cáfolatát, ezzel azonban szintén a „nemzeti” szemszög foglya maradt.²⁵ Ugyanaz érvényes 1945 (illetve főleg 1948) utáni fordulata is, amelyet minősíthetnénk (a marxizmus vállalható hagyományaihoz kapcsolódóan) akár társadalomtörténetinek, szociológiai irányultságúnak is, azonban a kor alapvető diskurzusának, mesternarratívájának hatása alól I. Tóth sem volt képes kivonni magát. Ez az osztályfogalom, az osztályelfogultság, illetve az osztályharc tézis középpontba állítását jelentette, jelentősen gyengítve a társadalomtörténeti elmélyülést, s inkább a politikai eseménytörténet visszatérését vetítette előre. Hozzá kell tenni mindehhez azonban (erről volt szó már), hogy I. Tóth ebben az időszakban is ragaszkodott a források lehetőleg teljes körű feltáráshoz, egyáltalán az adatgazdagsághoz s így a sémák lehetséges feszegetéséhez, nem kevés bátorság kellett ráadásul a kommunista pártban is jelentős szerepet betöltő, nacionalista román történészekkel folytatott polémiaíkhöz.

Etikai álláspontjának betetőzése mindezzel együtt mégis 1956-ban játszott szerepe, a forradalom követeléseinak felvállalása volt, s tragikus halála így nem egészen a véletlen, hanem a vállalt etikai magatartás egyfajta szükségszerű folyománya is volt. Hogy halála után több jelentős műve is megjelenhetett, az bizonyítja, fiatal korában bekövetkezett halála ellenére, mindezzel majdnem teljes életművet hagyott hátra, amely a 20. századi magyar történetírás reprezentatív, kiemelkedő képviselőinek sorába emelte.

■ **JEGYZETEK**

1. Amint történész körökben közismert, nevében az I. az Inokai rövidítése, amelyet az azonos nevű, jeles (főként középkorkutató) és idősebb kollégájától való megkülönböztetés céljából vett fel I. Tóth Zoltán.
2. Vö. Csatári Dániel: I. Tóth Zoltán. In: I. Tóth Zoltán: Magyarok és románok. Történelmi tanulmányok. Bp., 1966. 7–57.
3. A Teleki Intézethez vö. például Kosáry Domokos: 'Kárpát-Európa' kutatás a Teleki Intézetben. (Tóth János interjúja) Valóság 1983/9. 32–41.
4. Vö. Magyar Történelmi Bibliográfia, 1825–1867. Bp., 1950–1952.
5. Vö. I. Tóth Zoltán: Az erdélyi román nacionalizmus első százada. 1697–1792. Bp., 1946. Újabb kiadásaihoz vö. I. Tóth Zoltán: Az erdélyi román nacionalizmus első százada. 1697–1792. Pro-Print Kiadó (Múltunk könyvek) Miskolczi Ambrus bevezetőjével. Csíkszereda, 1998, valamint Attraktor Kiadó (Máriabesnyő-Gödöllő), 2005.
6. Vö. Szabad György: In memoriam I. Tóth Zoltán. Magyar Szemle 2007. február. 1–2.
7. 2005-ben Nagy Ernő Eötvenhat címmel dokumentumfilmet készített a Bölcsészkaron 1956-ban működő Kolhoz Körrel, amelyben egy 1985-ös archív felvételen Hanák Péter történész emlékezik meg I. Tóth Zoltán haláláról. I. Tóth maga is részt vett az ellenzékinek számító Kolhoz Kör tevékenységében. Az életrajzok még – egyebek mellett – megemlítik, hogy I. Tóth Zoltán az 1950-es években az MTA levelező tagja, majd 1956-ban a Magyar Történelmi Társulat alelnöke volt.
8. Vö. Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 125. évfordulójára alkalmából. I–II. Szerk. I. Tóth Zoltán. Bp., 1952; Magyar Történelmi Bibliográfia, 1825–1867. Bp., 1950–1952.
9. Vö. I. Tóth Zoltán: Bálcescu Miklós élete (1819–1852). Bp., 1958.
10. Ezt segítették/készítették elő történetírói munkái is (Vitéz Mihályról stb.).
11. Bálcescu Miklós válogatott írásai. Szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta I. Tóth Zoltán. Bp., 1950.
12. Vö. I. Tóth Zoltán: Az erdélyi román nacionalizmus első százada című idézett műve. Erről ismertetés például Szabó Istvántól (Magyarok 1947. 238–239.).
13. Vö. ehhez például Benedict Anderson: Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. L'Harmattan–Atelier, Bp., 2006.
14. Vö. historiográfiai tanulmányairól a következőket.
15. Vö. I. Tóth Zoltán: A román nemzettudat kialakulása a moldvai és havasalföldi krónikairadalomban. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. Bp., 1942. 277–326; Uő: Iorga Miklós és a székelyek román származásának tana. Erdélyi Múzeum 1941. 265–281; Uő: A román történettudomány és a székelyföldi románság kérdése. Erdélyi Múzeum 1942. 530–558; Uő: Tuhutum és Gelou. Hagyomány és történelmi hitelesség Anonymus művében. Századok 1945–46. 21–84.
16. Nem lehet itt feladat a kérdés minden részletre kiterjedő elemzése, de talán megkockáztatható a felvetés, hogy mindezzel alapvetően két nagyobb szakaszra osztható I. Tóth Zoltán életműve: 1945 előtt mindenekelőtt a nemzetiségi kérdés, a nemzeti öntudat, általában a nemzeti problematika állt előtérben, míg 1945 után inkább a társadalmi-politikai vonatkozások. Utóbbinak azután fő narratívateremtő/-szervező fogalma az osztályharc, illetve az osztály I. Tóth Zoltánnal is, ami viszont már inkább politikátörténelmi vonatkozásokat involvál.
17. Vö. I. Tóth Zoltán: Parasztmozgalmak az Erdélyi Érchegységben 1848-ig. Bp., 1951.
18. Vö. I. Tóth Zoltán: Varga Katalin. Bp., 1951.
19. A korszakban hasonló hangvételű kötetek születtek – Spira György és Székely György szerkesztésében – a 14. és 18. századi parasztmozgalmakról, amelyek koncepcióival a debreceni történész, Szabó István több fórumon is vitakozott. Vö. mindegyik a harmadik út felé. Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban. (Szerkesztette, összeállította és a jegyzeteket írta: Erős Vilmos). Kisebbségkutatás Könyvek. Lucidus Kiadó, Bp., 2006. 418.
20. Vö. I. Tóth Zoltán: Bálcescu Miklós a magyar és a román nép összefogásáért 1848–1849-ben. In: A román és a magyar nép közös küzdelmeinek hagyományaiból. Bp., 1954. 3–30. A kötetben szereplő román szerzőktől (M. Roller, Chereșteșiu) származó tanulmányok ezzel szemben adatszegények és inkább merő polémiák.
21. Vö. a korábbi jegyzetek.
22. Vö. I. Tóth Zoltán: Románia története. Egyetemi jegyzet. Bp., 1956. (Kézirat)
23. Fontos jellemvonása még I. Tóth Románia története című szintézisének, hogy a politikai eseménytörténet, a társadalmi-gazdasági viszonyok bemutatása mellett gyakori kitekintést tesz a művelődési, nemzettudati kérdések boncolgatására (alapvetően ragaszkodva még 1948 előtti munkáinak eredményeihez, így tehát nézeti ebben a vonatkozásban egyfajta kontinuitás feltételezésére adnak lehetőséget). Igaz, itt is megjelenik a kissé talán doktriner tézis, amely a dualizmus kori nemzeti problémákért, összeütközésekért, elnyomásért kizárólag a magyar (illetve 1848–49 esetében nem csak magyar) történelmi „uralkodó osztályokat” teszi felelőssé, s meglehetősen alaptalanul tételezi fel, hogy az új állami-társadalmi berendezkedésben (azaz a munkásosztály hatalomra kerülésével) a nemzeti probléma automatikusan megoldódik, a magyar nemzetiségnek Romániában való elnyomásáról a két világháború között gyakran hangoztatott tézise okafogyottá válik.
24. Vö. Szabad György: In memoriam I. Tóth Zoltán című idézett írása. Valamint a korabeli megemlékezések, például Kovács Endre: I. Tóth Zoltán (1911–1956) Századok 1957. 1–4. sz. 481–484; Makkai László: I. Tóth Zoltán (Magyar Tudomány 1957); Perényi József: I. Tóth Zoltán. Annales Univ. Sc. Bp.-iensis, Sectio historica. Tom. I. 1957; Dávid Gyula: I. Tóth Zoltán és a két világháború közötti nemzedék. Korunk 2001. október.
25. Ugyanakkor I. Tóth számos nemzetiségtörténelmi tanulmánya eszmetörténelmi ihletésű, amellyel a legkiválóbb 20. századi, a nemzetiségtörténelmhez ilyen alapon közelítő történészek (Szekfű Gyulától Szűcs Jenőig és Fűr Lajosig) sorába emelkedik.